

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-3-79-16>

УДК 7.791.83(045)

Романенкова Ю.В.

Київська муніципальна академія естрадного та циркового мистецтва

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЦИРКОВА ШКОЛА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРЕЗЕНТУВАННЯ КРАЇНИ У СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Анотація. Метою даної розвідки є передусім актуалізація необхідності активізації формування української школи циркознавства, дослідження циркової галузі у вітчизняному культурному просторі суто як інструменту для популяризації здобутків країни в культурній галузі, що зміцнює позитивне сприйняття держави на міжнародній арені, впливає на формування та зміцнення конкурентоспроможного іміджу країни. Для досягнення поставленої мети використовуються інструментарій історичного, компаративного, біографічного, аналітичного методів. Серед основних завдань і висвітлення міжнародних культурних зв'язків у цирковій галузі, що стрімко розвиваються завдяки великому попиту на артистів вітчизняного цирку в різних державах світу, бо одна з основних переваг сучасної циркової галузі – наявність сильних професіоналів у різних жанрах, міцної циркової школи, на представників якої існує великий попит у всьому світі.

Ключові слова: український цирк, мистецтво, культурний простір, видовище, циркознавство, циркова освіта.

Romanenkova Julia

Kyiv Municipal Academy of Circus and Variety Arts

MODERN UKRAINIAN CIRCUS SCHOOL AS A TOOL FOR REPRESENTING OF THE COUNTRY IN THE WORLD CULTURAL SPACE

Summary. The purpose of the article is to actualize for the study of the circus industry in the domestic cultural space exclusively as a tool for popularizing the country's achievements in this industry, strengthening the positive perception of the state in the international arena, as well as affecting the formation and strengthening of the country's competitive image, the need to create Ukrainian school of circus studies, which is now only in the stage of formation, formation – Ukrainian researchers only rarely make the circus the subject of research in the works of philosophical, pedagogical, art and cultural studies. The research methodology is based on the use of historical, comparative, biographical, and analytical methods that highlight international cultural ties in the circus industry, which is rapidly developing primarily due to the high demand for domestic circus artists in different countries of the world. The scientific novelty of the research consists in setting the problem of perception of the circus not only as a phenomenon that is a synthesis of artistic, sports, and entertainment forms, but also as a valuable multicomponent cultural segment that can represent the country beyond its borders at a high professional level, demonstrating competitiveness, while simultaneously acting as a bearer of traditions of the past and announcing the latest trends. The history of the circus is a segment of the history of the state, an element of the formation of culture, a spectacular event that lies on the border of sport and art, and today it is also a business that was not previously emphasized. The talent of an artist, a number, a trick, a program – all this is a product for which there is a certain demand. accordingly, circus management, especially international, is among the leading tasks of the industry today. Modern Ukrainian circus is an image-forming factor of Ukraine in the world cultural field, thanks to which the state can be adequately represented at the international level. And one of the main achievements of the modern circus industry is the presence of strong professionals in various genres, a strong circus school, whose representatives are in great demand in the world.

Keywords: Ukrainian circus, art, sport, cultural space, spectacle, circus studies, circus education

Постановка проблеми. Цирк у сучасній Україні є, мабуть, одним з найзначніших та водночас найпроблемніших феноменів культури. Його значущість безперечно в силу того, що це є один з небагатьох феноменів української культури, які беззаперечно визнані за межами України, повсякчас примножують її славу та стверджують імідж на міжнародному рівні, саме цирк пише одну зі славетніших сторінок історії сучасної держави, сприяючи ствердженню самоцінності її культурного спадку. А проблемність має як практичний, так і теоретичний аспекти. Практичний полягає передусім у тому, що феномен цирку до сьогодні, на жаль, обділений увагою держави, не має тієї міри підтримки, на яку заслуговує завдяки своїй значущості у справі ствердження конкурентоспроможності на світовій культурній арені. Це виражається і в банальному недостатньому фінансуванні галузі, що не дає змоги поставити на належний рівень закупівель, від технічного обладнання до реквізиту, за-

безпечити гідний рівень життя та праці артистів, які майже не мають можливості самореалізації у власній країні, тому змушені шукати кращої долі за її межами, наявності численних бюрократичних процедур, що перешкоджають нормальному темпу розвитку галузі, тощо. Відразу акцентуємо, що йдеться передусім про державні цирку, але не про приватні, які теж мають чимало проблем, але дещо іншого характеру, в тому числі ті, що лежать у юридичній площині. А теоретичний бік проблеми передусім у тому, що циркова галузь є майже недослідженою з наукової точки зору. Циркознавство, яке хоча і дуже слабо розвинене, але все ж найвне в гуманітаристиці, наприклад, Росії, що, поряд з Україною, є спадкоємицею традицій радянського цирку, у вітчизняному науковому просторі фактично відсутнє. Лише зрідка постає питання позиціонування цирку в сучасній культурі України. Дисонанс між славним минулим, гідним сьогоденням українського цирку та його висвітленістю

як самоцінного феномену вражає: багатий матеріал майже не підлягає теоретизуванню, систематизуванню, науковому аналізу, а відтак – не акцентуються і нагальні проблеми, які існують у галузі. Тому актуалізація не тільки феномену цирку в контексті української культури, але його позиціонування як інструменту іміджеутверення незалежної України, вважається необхідною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія проблеми є, на жаль, досить скромною. Циркознавчі штудії у вітчизняній науці перебувають у стадії становлення, а сама галузь – на стадії формування, тому аналізувати джерелознавчу базу складно. Цирк ставав об'єктом уваги українських дослідників лише зрідка. Переважно йдеться про існування мистецтвознавчих розвідок, спрямованих на досить кесонне бачення окремих проблем, що легко пояснити: інформації для дослідження мало, переважно це матеріали ще часів радянського цирку, який являв собою дуже цікавий, плідний феномен, але він уже досліджений дещо краще. Є. Кузнецовим, Ю. Дмитрієвим було закладено підвалини ще радянського циркознавства, тому, власне, сталося так, що сучасне російське циркознавство опинилося в дещо більш обнадійливому становищі [1; 2; 4; 5; 6; 9; 14], ін., а українське лише починає свій шлях становлення та виокремлення в сучасній науці. Період з 1991 р., коли цирк став одним з найефективніших інструментів для виконання репрезентативних функцій на світовій культурній арені, не висвітлений взагалі. Переважно це або роботи, що розглядають цирк у системі інших мистецтв, як видовище [7; 8] або висвітлюють окремі періоди історії цирку [16]. Ґрунтовних праць, які характеризують цирк періоду незалежності, майже немає, найпоширенішими джерелами інформації є статті в періодиці [22], інтерв'ю з артистами, офіційні сайти циркових установ або самих артистів, рецензії на вистави, тобто цирк фактично залишається поза межами наукового поля. Можна констатувати наявність окремих наукових статей, які роблять об'єктом аналізу циркове мистецтво як видовище (Ю. Пожарська, К. Станіславська) та окремі його сегменти: штудії щодо генези циркових жанрів [3], аналіз циркового шоу з точки зору його драматургії [7; 8], зрідка ставляться питання циркової освіти, яка має великий потенціал, але ще не має належного рівня розвитку [13], піддаються аналізу окремі аспекти пантоміми (статті Н. Ужвенко), акробатики тощо. Найґрунтовнішими дослідженнями цирку в Україні на сьогодні є дисертації, але їх, на жаль, обмаль [8; 10; 23], вони можуть розцінюватися лише як перший щабель у становленні вітчизняного циркознавства, тим більше, що одна з них присвячена обмеженому періоду розвитку явища [8], одна – окремо взятій школі [23]. Основна тенденція вітчизняних наукових розробок про цирк – глибокий розрив між теорією та практикою, подолати який дуже складно: розробки теоретиків зазвичай позбавлені практичної цінності, ставлять основною метою аналіз аспектів психологічного або філософсько-естетичного характеру, а штудії практиків грішать відсутністю в авторів володіння науковим апаратом та аналітичного, системного мислення. Тому як

результат – початкова стадія формування циркознавчої галузі у вітчизняній гуманітаристиці за наявності багатого, цінного матеріалу, який має підлягати аналізу, систематизації, браку наукових та навчально-методичних розробок, що необхідні як для популяризації галузі загалом, так і як інструмент у зміцненні профільної освіти у цирковій галузі.

Тому **серед невирішених раніше частин проблеми** – передусім актуалізація необхідності активізації формування української школи циркознавства, дослідження циркової галузі у вітчизняному культурному просторі суто як інструменту для популяризації здобутків країни в культурній галузі, що зміцнює позитивне сприйняття держави на міжнародній арені, впливає на формування та зміцнення конкурентоспроможного іміджу країни, використовуючи для цього інструментарій історичного, компаративного, біографічного, аналітичного методів. До **цілей** розвідки можна віднести і висвітлення міжнародних культурних зв'язків у цирковій галузі, що стрімко розвиваються завдяки великому попиту на артистів вітчизняного цирку в різних державах світу.

Виклад основного матеріалу. Українське циркове сьогодення дуже суперечливе: з одного боку, маємо лише двадцять вісім років історії власне вітчизняного цирку, з іншого – з повним правом говоримо про блискуче славетне минуле цієї галузі. Україна справді є правомірною спадкоємицею традицій ще радянського цирку, який славився на весь світ унікальними номерами, трюками, які не могли повторити артисти інших країн, масштабними програмами, авторськими винаходами, цікавими концептуальними рішеннями та блискучою технікою виконання. Професіоналізм радянських циркових артистів усіх жанрів та піджанрів, циркових форм, у тому числі – нових, якими історія світового цирку має завдячувати експериментаторським пошукам творчих особистостей манежу, дає повне право стверджувати, що радянський цирк був серед кращих циркових шкіл світу. Його знали та любили всюди, на нього був шалений попит. І багато в чому це відбувалося завдяки великій кількості українських артистів, нерідко – цілих циркових династій. Після набуття країною незалежності процес відбувався досить складно – адже неможливо штучно поділити за політичними ознаками шоу, програми, номери, окремі трюки. Слава радянського цирку не повинна бути затьмарена, традиції цирку СРСР мали продовжуватися. І це відбувається, хоча протягом останніх десятиріч історія цирку – це не лише історія держави, не тільки елемент культуротворення, видовищне дійство, але і бізнес. Талант артиста, номер, трюк, програма – все являє собою товар, на який є певний попит, відповідно, слід розвивати і цирковий менеджмент, особливо – міжнародний. Вітчизняний цирк не залишився в тіні, він веде правомірну самостійну діяльність, гідно продовжуючи славну історію свого попередника, відомого на весь світ. Звісно, після розпаду СРСР у цирковій галузі можна було констатувати і чимало проблем, бо вся система, як професійна, так і економічна, від режисерських концепцій програм до матеріально-технічної бази, колись спільна,

тепер мала існувати відокремлено в кожному сегменті, а це означало, що організм кожного цирку буде відбудовуватися фактично наново, і порівняно з російським сегментом, український із матеріально-технічної точки зору потрапляв у значно складніше становище. До того ж, казати про проблеми державних та приватних циркових установ варто по-різному. У країні на сьогодні існують знані державні цирку у Києві, Харкові, Одесі, Дніпрі, Кривому Розі, Запоріжжі, Львові, відповідно, основними потребами галузі опікуються Державна циркова компанія України на чолі з С. Кабаковим, державним підприємством є і «Дирекція пересувних циркових колективів України» на чолі з П. Книшем. Пересувні циркові колективи «Вогні Києва», «Промінь», «Орбіта», «Сучасник», «Дніпро», «Вогник», «Мрія», тобто переважно цирку-шапіто, є серед найвідоміших, саме вони існують під грифом ДП «Дирекція пересувних циркових колективів України». «Всеукраїнська циркова спілка Кобзова», яка об'єднала півтора десятки цирків-шапіто, музей циркового мистецтва та має кілька сотень членів, є громадською організацією, створеною М. Кобзовим. Але на сьогодні цирковий простір налічує і чимало приватних циркових колективів, які нерідко пов'язують із проблемами юридичного та етичного характеру, що насамперед стосується цирку із використанням тварин. Ця проблема є однією з найгостріших на сьогодні для суспільства, що легко пояснити – адже зоозахисники по всьому світу прагнуть заборони хутряного виробництва та утримання хутряних ферм, експлуатації тварин у цілях розваг для дітей та дорослих на пляжах заради моментального фото, в контактних зоопарках, вимагають заборони функціонування дельфінаріїв, прагнуть навіть припинення деяких вікових традицій – на кшталт кориди, тому вимоги поширюються і на цирку, передусім – приватні, пересувні, де нерідко спостерігаються жахливі умови утримання тварин, реабілітація яких вимагає багато часу, сил та є дуже складним процесом, інколи, на жаль, навіть неможливим. Адже коректно ця проблема може вирішуватися лише в великих державних підприємствах, де дотримуються всіх норм ставлення до тварин, їх утримання. Хоча етичний бік питання залишатиметься спірним завжди.

Майбутнє українського артиста цирку, на жаль, не завжди пов'язано з використанням його потенціалу на теренах Батьківщини. Підготовка професійних циркових артистів різних жанрів в Україні зосереджена в стінах єдиного в країні та одного з трьох на пострадянському просторі профільних вищих навчальних закладів – Київській муніципальній академії естрадного та циркового мистецтва. Найвідоміші циркові артисти України вийшли з її стін. Кількість гуртків, студій, які мають відповідне спрямування, значно скоротилася останніми роками, до того ж, вони є лише підготовчою базою для подальшого професійного зростання, а цей заклад є єдиною «кузнею кадрів» циркової галузі, плацдармом для артистів цирку. Під дахом академії формуються представники всіх основних циркових жанрів, піджанрів та форм – тут готують артистів пантоміми, акробатів, клоунів, повітряних гімнастів, ілюзіоністів, жонглерів, еквілібристив, тощо, при

чому, в надрах цього простору часто визрівають унікальні авторські проекти, основою яких є цікаві режисерські винаходи, синтез жанрів, що провокує утворення нових форм та жанрів у цирковому мистецтві. Тут починали свій професійний шлях чи викладали численні уже славетні артисти, в тому числі й представники знаменитих циркових династій – Грін'є, Шевченко, Позднякови, ін. Саме КМАЕЦМ є підвалинами для формування професійних циркових артистів України, але, на жаль, часто після отримання профільної освіти їм доводиться самотужки шукати шляхи для подальшого розвитку. Отримати роботу в державній цирковій установі може поталанити лише поодиноким представникам молоді циркової генерації, тому циркові артисти-початківці шукають себе шляхом презентації власного таланту на конкурсах, фестивалях, в арт-агентствах, нерідко працюють на естраді, розважальна індустрія дає широкі горизонти для самореалізації. І саме так вони потрапляють у зарубіжні циркові установи – конкурси за участю українських циркових артистів дуже рідко залишають їх без перемог, адже професійна планка українців дуже висока. А кожен показ, кожен фестиваль чи конкурс стають шансом для молодого артиста бути побаченим, відзначеним, а далі – запрошеним і визнаним. Звісно, саме цей процес призводить до того, що український сегмент сьогодні є в лівій частці знаних світових колективів. Але, на жаль, в переважній кількості випадків артисти самотужки, без підтримки держави, не маючи ані гарних умов для тренувань, ані можливості для закупівель реквізиту, костюмів, ані допомоги в презентуванні своїх талантів, виходять на міжнародний рівень та стають затребуваними. Їздити в різні країни на конкурси та фестивалі, знімати відео з власними номерами, забезпечувати себе професійним гримом, сценічними костюмами та реквізитом, записувати музичний супровід для виступів, мати рекламну продукцію, вести перемовини щодо укладання контрактів тощо – все це артист має робити самостійно. Тому він не захищений від рутинного компоненту, що заважає йому концентруватися на творчості. До того ж, країна до сьогодні фактично не має офіційної інституції, яка б готувала власне циркових імпресаріо, які знали б на специфіці галузі, це не поставлено на державному рівні. Саме через це артист, потрапляючи в циркові програми різних країн світу, отримує умови для самореалізації, що різко відрізняються від тих, які він має вдома, і передусім – гідну оплату праці. Звісно, тому циркова молодь намагається потрапити в коло уваги зарубіжних агентів, які часто залюбки запрошують українських артистів до різних програм, в тому числі до найзнаменитіших цирків світу. Можна навіть сказати інакше – багато в чому саме завдяки участі у програмах українців ці шоу стають настільки затребуваними, цікавими та професійними. Прикладів роботи українських циркових артистів у зарубіжних циркових програмах багато. Українці працюють у цирках «Кніе» (Швейцарія), Fratellini (Франція), Circus Kron (Німеччина), у цирках Китаю, США, Канади, і, звісно, у знаменитому канадському Цирку Сонця («Du Soleil»). На жаль, після інколи багаторічної

співпраці з зарубіжними цирковими шоу не всі артисти прагнуть повернутися додому, як повернувся жонглер, богатир Д. Халаджі, що довго працював у США, акробати Д. Орел та С. Каше-варова, що мали успіх у Цирку Сонця в Канаді. Частіше трапляється інакше: зіркою канадського «Du Soleil» є А. Залевський, у Канаді працює і повітряна гімнастка Г. Заславець, у Швейцарії мешкає всесвітньо відомий жонглер В. Кі, тощо. Звісно, шкода, що на Батьківщині артисти такого рівня є незатребуваними, їм або не вдається знайти можливості для самореалізації, або наявні умови не відповідають тим, які мають бути у професіоналів такого гатунку. І країна досить швидко втрачає унікальний потенціал, молоду циркову плеяду, яка складає гордість України. Причина, як завжди, банальна – відсутність підтримки, можливостей для професійного розвитку, гідних умов для життя та роботи.

Висновки. Популяризація циркової галузі, розуміння реальної цінності та унікальності українського цирку, актуалізація цирку як засобу презентації, інструменту іміджеутворення України на світовій культурній арені, розвиток профільної вищої освіти в цирковій галузі, що в комплексі

могло б запобігти відтоку талановитих молодих артистів цирку за межі країни, є серед основних завдань культурного простору сьогодення. Жодна країна світу не може похвалитися такими перемогами молодих циркових артистів: мабуть, найвагомішим за останні роки став 2013 р., коли у Монте-Карло, на головній арені світу, акробати М. Щербак та С. Попов отримали «Золотого Клоуна», жонглер С. Кобліков, що вразив принцесу Монако, жонглюючи 14-ма м'ячами одночасно, – «Срібного Клоуна», клоунське тріо «Еківокі» – «Бронзового Клоуна», тобто вибороли відразу три «циркових Оскари», що до того часу не вдавалося жодній країні. Але в активі українців і медалі на Міжнародному цирковому фестивалі в Парижі «Цирк майбутнього», перемоги на провідних циркових фестивалях у Китаї, Німеччині, США, Угорщині, ін. То ж, потенціал циркової галузі, передусім – молоді генерції циркових артистів, що на сьогодні існують переважно завдяки власному ентузіазму, справді важко переоцінити.

А серед нагальних завдань наукового поля – становлення та розвиток циркознавства як самостійного сегменту української гуманітаристики, дослідження теорії та історії вітчизняного цирку.

Список літератури:

1. Баринов В. Художественно-образная структура циркового искусства. Москва : МГУКИ, 2005. 192 с.
2. Буренина-Петрова О. Цирк в пространстве культуры. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 432 с.
3. Гур'єва О. Витоки виникнення основних жанрів циркового мистецтва : практ. порадник. Маріуполь : Рената, 2009. 240 с.
4. Дементьева Г. Психологические особенности артистов цирка : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Одесса, 2011. 248 с.
5. Дмитриев Ю. Прекрасное искусство цирка. Москва : Искусство, 1996. 524 с.
6. Кузнецов Е. Цирк: происхождение, развитие, перспективы. Москва : Искусство, 1971. 448 с.
7. Курінна Г. Драматургія циркового видовища в контексті концепції гри. *Вісник Харківської Державної Академії дизайну та мистецтв. Серія : мистецтвознавство*. Архітектура. 2007. № 12. С. 80–86.
8. Курінна Г. Драматургія циркової вистави в контексті карнавально-сміхової культури : автореферат дис. ... канд. мистецтвознав. : 26.00.01. Харків, 2008. 20 с.
9. Макаров С. Театрализация цирка. Москва : Кн. Дом «Либроком», 2010. 288 с.
10. Малихіна М. Циркове мистецтво України 20-30-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 26.00.01. Київ, 2016. 19 с.
11. Малихіна М. Проблема використання синтезу мистецтв у професійній підготовці артистів цирку. *Культура і сучасність*. 2009. № 1. С. 151–161.
12. Малихіна М. Проблема створення манежного образу. *Культурно-мистецькі обрії*. Частина I. Київ, 2016. С. 57–59.
13. Малихіна М. Циркова освіта в Україні. *Українська етнокультурологічна енциклопедія*: в 5 т. Київ : НАКККіМ, 2013. Т. 5. С. 515–518.
14. Немчинский М. Цирк в поисках собственного лица. Москва : ГИТИС, 1995. 300 с.
15. Пожарська О. Зміст та функції циркового видовища. URL: https://knowledge.allbest.ru/culture/3c0a65625a3a68a5c43a99521316d27_0.html (дата звернення: 20.12.2019).
16. Романенкова Ю., Ганзюк В., Ігнатов А. Эксперименты молодых артистов в жанре парного ручного эквилибра в контексте развития украинского проекта «Raw цирк». *Наука, исследования, развитие*. 2018. Вып. 3. С. 27–33.
17. Романенкова Ю., Вишневицкий П., Литвиненко М. Пантомима в современном украинском сценическом искусстве: возможности для самореализации артистов молодой генерации. *Розвиток сучасної освіти і науки: Результати, проблеми, перспективи. Аксіологічні аспекти в розвитку науки та освіти*. Конін-Ужгород-Херсон-Кривий Ріг, 2018. С. 43–45.
18. Романенкова Ю. К вопросу о месте цирковедения в современной украинской гуманитаристике. *Сучасні тенденції розвитку науки*. Ужгород, Херсон, 2018. С. 150–153.
19. Романенкова Ю. Цирковое искусство как культурный маркер современной Украины. *Science, research, development*. Warszawa, 2018. Pp. 150–153.
20. Руденко Е. Как украинские циркачи покорили мир. *Аргументы и факты*. От 6 февраля 2013 г.
21. Рыбаков М. Киевский цирк: люди, события, судьбы. Киев : Аттика, 2006. 300 с.
22. Третьяк Н. Цирк на долоні. *Українська культура*. 2007. № 8. С. 6–7.
23. Шумакова С. Генезис і еволюція харківської школи циркового мистецтва : автореферат дис. ... канд. мистецтвознав. : 26.00.04. Харків, 2015. 20 с.

References:

1. Barinov, V. (2005). *Khudozhestvenno-obraznaya struktura tsirkovogo iskusstva* [Artistic and figurative structure of the circus art]. Moskva: MGUKI, 192 p.

2. Burenina-Petrova, O. (2014). *Tsirk v prostranstve kultury* [Circus in the space of culture]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 432 p.
3. Hur'ieva, O. (2009). *Vytoky vynyknennia osnovnykh zhanriv tsyrkovoho mystetstva: prakt. poradyk* [The origins of the main genres of the circus art]. Mariupol: Renata, 240 p.
4. Dementeva, G. (2011). *Psikhologicheskie osobennosti artistov tsirka: dis. ... kand. psikhol. nauk: 19.00.01.* [Psychological features of artists of the circus]. Odessa, 248 p.
5. Dmitriev, Yu. (1996). *Prekrasnoe iskusstvo tsirka* [Beautiful art of the circus]. Moskva: Iskusstvo, 524 p.
6. Kuznetsov, Ye. (1971). *Tsirk: proiskhozhdenie, razvitie, perspektivy* [Circus: origin, development, perspectives]. Moskva: Iskusstvo, 448 p.
7. Kurinna, H. (2007). Dramaturhiia tsyrkovoho vydovyschcha v konteksti kontseptsii hry [Drama circus spectacle in the context of the concept of the game]. *Visnyk Kharkivskoi Derzhavnoi Akademii dyzainu ta mystetstv. Seriya: mystetstvoznavstvo. Arkhitektura*, № 12, pp. 80–86.
8. Kurinna, H. (2008). *Dramaturhiia tsyrkovoi vystavy v konteksti karnavalno-smikhovoi kultury : avtoref. dys. ... kand. mystetstv.* [The dramaturgy of the circus in the context of the carnivalesque culture of laughter]: 26.00.01. Kharkiv, 20 p.
9. Makarov, S. (2010). *Teatralizatsiya tsirka* [The theatricality of the circus]. Moskva: Kn. Dom «Librokom», 288 p.
10. Malykhina, M. (2016). *Tsyrkove mystetstvo Ukrainy 20-30-kh rokiv XX stolittia* [Circus art of Ukraine of 20-30th of XXth century]: avtoref. dys. ... kand. mystetstvoznav.: 26.00.01. Kyiv, 19 p.
11. Malykhina, M. (2009). Problema vykorystannia syntezy mystetstv u profesiinii pidhotovtsi artystiv tsyrku [Problem of using of the synthesis of arts in professional preparing of circus artists]. *Kultura i suchasnist*, № 1, pp. 151–161.
12. Malykhina, M. (2016). *Problema stvorennia manezhnoho obrazu. Kulturno-mystetski obrii* [Problem of the creation of manege image]. Chastyna I. Kyiv, pp. 57–59.
13. Malykhina, M. (2013). *Tsyrkova osvita v Ukraini* [Circus education in Ukraine]. *Ukrainska etnokulturolohichna entsyklopediia: v 5 t.* Kyiv: NAKKKiM, vol. 5, pp. 515–518.
14. Nemchinskiy, M. (1995). *Tsirk v poiskakh sobstvennogo litsa* [Circus in the finding of own face]. Moskva: GITIS, 300 p.
15. Pozharska, O. *Zmist ta funktsii tsyrkovoho vydovyschcha.* Available at: https://knowledge.allbest.ru/culture/3c0a65625a3ac68a5c43a99521316d27_0.html (accessed: 13.08.2019).
16. Rudenko, Ye. (2013). *Kak ukrainskie tsirkachi pokorili mir* [How Ukrainian circus artists conquered the world]. *Argumenty i fakty.* 06.02.2013.
17. Romanenkova, Yu., Ganzjuk, V., & Ignatov, A. (2018). Eksperymenty molodykh artistov v zhanre parnogo ruchnogo ekvilibra v kontekste razvitiya ukrainskogo proekta «Raw tsirk» [Experiments of young actors in the genre of the pair hand equilibre in the context of the development of Ukrainian proekt “Raw Circus”]. *Nauka, issledovaniya, razvitie.* Vol. 10, pp. 27–33.
18. Romanenkova, Yu., Vishnevskiy, P., & Litvinenko, M. (2018). *Pantomima v sovremenom Ukrainskom stsenicheskom iskusstve: vozmozhnosti dlya samorealizatsii artistov molodoy generatsii* [The pantomime in contemporary Ukrainian stage art: opportunities for self-realization of young generation artists]. *Rozvitok suchasnoi osviti i nauki: Rezultati, problemi, perspektivi. Aksiologichni aspekti v rozvitku nauki ta osviti.* Konin-Uzhgorod-Kherson-Kriviy Rig, pp. 43–45.
19. Romanenkova, Yu. (2018). *K voprosu o meste tsirkovedeniya v sovremennoy ukrainskoy gumanitaristike* [To the question of the place of circus studies in modern Ukrainian Humanities]. *Suchasni tendentsii rozvitku nauki.* Uzhgorod, Kherson, pp. 150–153.
20. Romanenkova, Yu. (2018). *Tsirkovoe iskusstvo kak kulturnyy marker sovremennoy Ukrainy* [Circus art as the cultural marker of the modern Ukraine]. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych «Science, research, development».* Warszawa, pp. 150–153.
21. Rybakov, M. (2006). *Kievskiy tsirk: lyudi, sobytiya, sudby* [Kiev circus: persons, events, destinies]. Kiev: Attika, 300 p.
22. Tretiak, N. (2007). *Tsyrk na doloni* [Circus on the palm]. *Ukrainska kultura*, № 8, pp. 6–7.
23. Shumakova, S. (2015). *Henezys i evoliutsiia kharkivskoi shkoly tsyrkovoho mystetstva* [Genesis and evolution of Kharkov circus art school]: avtoref. dys. ... kand. mystetstvoznav.: 26.00.01. Kharkiv.